

Katholieke Universiteit te Leuven
Dienst Genetische Psychologie

HET FORMEEL MODEL VAN DE ONTOGENESE VOLGENS
C.G. JUNG¹

[THE FORMAL MODEL OF THE ONTOGENESIS ACCORDING TO C.G. JUNG]

ALFONS MARCOEN

Models are used in developmental psychology to conceptualize the content, the form and the dynamics of the human course of life. The formal model which is used by Jung is explained on the background of a synthetic scheme of the stages of the life span. The basis of the model is constituted by the principles of polarization and enantiodromia which only help Jung to understand the essential features and the meaning of the mid life crisis. The model itself is a stage-, a periodicity- and an 'upbuilding-demolition' (expansion-restriction) model. It has been graphically synthesized. Critical reflections on the three dimensions of the model reveal it to have only partial usefulness for the understanding of the development of the whole human personality between birth and death. Scientific research is suggested, especially with relation to periodical and rhythmical phenomena in the developmental process.

De vraag naar het model dat door Jung met betrekking tot de vorm van het ontwikkelingsverloop wordt aangewend is inherent aan de omvattende vraag naar zijn expliciete en impliciete visie op de psychologie van de menselijke levensloop. Ze staat naast de vragen naar het model van de inhoud en van de dynamiek van het ontwikkelingsverloop.

Tegen de achtergrond van een synthetisch schema van de levenslooppfasen worden de drie mogelijke vragen naar het model van de ontogenese tegenover elkaar afgelijnd vooraleer op die naar het formeel model meer uitvoerig wordt ingegaan.

DE FASEN VAN DE LEVENSLLOOP

Nergens heeft Jung een samenhangend en gedetailleerd beeld opgehangen van zijn visie op de psychologie van de menselijke levensloop. Een grondig onderzoek van zijn werk liet ons toe een min of meer coherent overzicht te geven van de fasen van de levensloop (32, p. 149-511). Dit overzicht werd op schematische wijze samengevat.

¹ Dit is een uittreksel uit ons niet gepubliceerd proefschrift *Het Analytisch-Psychologisch model van de ontogenese: een kritisch onderzoek naar aspecten van de bijdrage van C.G. Jung tot de psychologie van de menselijke levensloop*. Leuven, 1972, xii-714 en 235 pp. Dit proefschrift werd gemaakt onder de leiding van Prof. Dr. A. Kriekemans en in contact met het Onderzoekscentrum voor Dieptepsychologie onder de leiding van Prof. Dr. G. Vandendriessche.

I	KINDSHEID	PUBERTEIT CRISIS	JEUGDPERIODE	LEVENS MIDDAG CRISIS
II	MYTHOLOGISERING VAN DE OUDERS	ONTMYTHOLOGISERING VAN DE OUDERS	PERSONA-UITBOUW & SOCIALE INTEGRATIE	HOOGTEPUNT & KEERPUNT
III	0 5 10 15 het gezin de school collectieve opvoeding en opvoeding door het voorbeeld	15 20 25 gezin – 'grote wereld' vrouw man	25 30 35 de maatschappij	35 40
IV	ontwikkelingsdoel : vervullen van biologische plichten : GROEI-EXPANSIE-NATUUR EERSTE LEVENSHELFT : IEMAND ZIJN IN DE GEMEENSCHAP			
Va	AANPASSING aan vader- en moederwereld ontwikkeling van de voorkeursinstelling en -functie	beginnende AANPASSING a. extra-familiale wereld	compromis met de maat- schappij : PERSONA min of meer vaste instelling	omkering van alle waarden
Vb	LIBIDO-ontwikkeling voeding $\frac{3}{4} \frac{5}{5}$ ritmisch lustgewin aan mondzone VOOR-SEKSUELE FASE PREPUBERTEITSFASE verpl. v.d. vooroefeningen tot de ritmische normale seksualiteit activiteit OEDIPOS- en ELECTRACOMPLEX	LIBIDO-ontwikkeling : libido-introversie fantasie FASE VAN DE SEKSUELE MATURITEIT seksuele rijping – seksuele experimenteerfase VERLIEFDHEID	partnerkeuze man/vrouw vader/moeder worden	

Vc	2 3 4 IK-ontpopping identiteit of voorbewuste fase
----	--

 anarchistische
 of chaotische
 bewustzijns-
 fase
 of
 insulair dis-
 continu bew.

 monarchische
 of monistische
 bewustzijns-
 fase

 IK-intronisatie
 dualistische bewustzijns-
 toestand

 versteviging, maskerade
 (en ontplooiing) van het IK

 verminderde
 bewustzijns-
 spanning

I	VOLWASSENHEID	OUDERDOM				
	INDIVIDUATIEPROCES EN ZELFREALISATIE					
III	4.5 individuele opvoeding – zelfopvoeding	5.0	5.5	6.0	6.5	7.0
IV	ontwikkelingsdoel : vervullen van plichten jegens zichzelf : STERVEN-CONTRACTIE-CULTUUR TWEDE LEVENSHELFT : ZICHZELF ZIJN					7.5
Va	(oplossing AANPASSING aan de binnenwereld (onbewuste) v. Persona) uitzuivering van de man-vrouw relatie					8.0
Vb	dialoog tussen het IK en het ONBEWUSTE					
Vc	realisatie v.d. SCHADUW	depotentialisering v. ANIMA (ANIMUS)	confrontatie met OUDER WIJZE (GROTE MOEDER)	DE ZELFERVARING		
VI	DE FASE VAN DE GEEST terugname van de projecties					
VII	terugname van projectie					

Op de horizontaal voorgestelde levenslooptlijn kunnen vier grote levensfasen gesitueerd worden: de kindsheid, de jeugdperiode, de volwassenheid en de ouderdom. De puberteitscrisis constitueert de overgang tussen de kinderjaren en de jeugdperiode, en de crisis van de levensmiddag die tussen de jeugdperiode en de volwassenheid. Tussen de volwassenheid en de ouderdom wordt geen specifieke overgangsfase gesitueerd (i). De in het schema opgenomen leeftijdsgrenzen steunen op door Jung hier en daar genoemde getallen. Het zijn niets meer dan benaderingen met een relatief belang. Elke fase werd zo mogelijk getypeerd door een beknopte aanduiding van de thematiek die kenschetsend is voor die bepaalde fase (ii), en eventueel door verwijzing naar het opvoedings- en socialiseringsmilieu waarin, waardoor en waartegen de ontwikkeling zich afspeelt (iii). Voor de eerste levenshelft wordt het ontwikkelingsdoel, omschreven als "vervulling van biologische plichten: groei-expansie-natuur" samengebond in: "iemand zijn in de gemeenschap". Het ontwikkelingsdoel van de tweede levenshelft, "vervulling van plichten jegens zichzelf: sterven-contractie-cultuur", wordt kernachtig samengevat in de taakbepaling: "zich zelf zijn" (iv). De ontogenese kan vanuit de Analytische Psychologie worden ter sprake gebracht als een voortdurend aanpassingsproces (va), als libido-beweging en libido-ontwikkeling (vb), en als Ik-of bewustzijnsontplooiing (vc). Op het psychisch niveau van het persoonlijk onbewuste (vi) en het collectief onbewuste (vii) doen zich processen voor die corresponderen met de veranderingen die zich op het vlak van het bewustzijn en de uiterlijke gedragsrealiteit afspelen.

In onze dissertatie (32) hebben we de zes fasen en overgangsfasen van de levensloop besproken, min of meer uitvoerig al naar gelang het in Jungs werk beschikbare materiaal. Uitgaande van de analyse en synthese van Jungs oeuvre vanuit het standpunt van de ontwikkelingspsychologie, trachten we de grondlijnen en het basismodel die aan deze aanzet tot een levenslooppyschologie ten grondslag liggen, te reveleren. Het aangevoerde schema was hiervoor resp. hiervan, tegelijkertijd achtergrond en resultaat. Belangrijke elementen van wat "grondlijnen en basismodel" werden genoemd, zijn reeds in de structuur van het schema geïntegreerd. Dat is noodzakelijkerwijze zo, gezien de eigen aard van het onderzoek. In dialoog met de auteur die spreekt doorheen zijn werk, komt men, stap voor stap, via een hele reeks elkaar corrigerende begrijpende interpretaties (hypothesen) tot een steeds meer plausibel schijnende "basis-noemer" waartoe elementen en details zich op een geordende wijze verhouden.

Van het netwerk waarin de door Jung naar voor gebrachte gegevens en inzichten zinvol kunnen gevat worden, kan men de structuur opsporen. Dit betekent dat de krachtlijnen van Jungs visie op de ontwikkeling en het model dat hij aanwendt, kunnen geëxpliciteerd worden. Dit is mogelijk met betrekking tot drie vragen die omtrent de ontwikkeling vanuit een psychologisch standpunt kunnen gesteld worden: 1. Waarover gaat het? Wat ontwikkelt er? Dit is de vraag naar de inhoud, naar de thematiek. Hoe wordt 'het levensproces',

het 'procedere' van de menselijke levensloop ter sprake gebracht? 2. Hoe verloopt de ontwikkeling? Wat is de vorm van het ontwikkelingsverloop? 3. Wat is de drijfkracht van de ontwikkeling? Wat is er de motor van? Welke zijn de dynamische factoren, de ontwikkelingsfactoren? Op de eerste vraag gaven we hoger reeds een samenvattend antwoord. Het hielp ons immers het schema tot stand brengen. Het antwoord op de derde vraag kan kernachtig omschreven worden als: 'een synthetisch drie-factoren-model', d.w.z. dat Jung de ontwikkeling geschraagd ziet door endogene en exogene factoren, evenals door de werkzaamheid van het Ik. *Alleen het antwoord op de tweede vraag met betrekking tot de vorm van het ontwikkelingsverloop wordt hier geëxpliciteerd.* Dat de antwoorden op de drie vragen niet zo los van elkaar te zien zijn als de vragen zelf zouden laten vermoeden, zal duidelijk blijken. Zonder verwijzing bijvoorbeeld naar de ontwikkelingsfactoren kan men het gebruik van bepaalde formele modellen niet geheel inzichtelijk maken. De focus in deze bijdrage is evenwel de formele dimensie van de ontwikkeling.

POLARISERING EN ENANTIODROMIE

Het formeel model van de menselijke levensloop, dat door Jung wordt aangewend, is slechts ten volle inzichtelijk op de achtergrond van zijn opvatting over de enantiodynamie als basisprincipe van de ontwikkeling.

Men kan het psychisch leven beschouwen als een continu proces van intensivering en harmonisering van tegenstellingen. Jung denkt dualistisch. De antinomie is een denkprincipe dat hij in de psyche verankerd ziet. Denken en leven zijn zonder het tegenstellingsprincipe niet denkbaar. Tegenstellingsparen vindt men in Jungs werk m.b.t. de structuur van de psyche, de werking van het bewustzijn, de archetypen, de libidobeweging, enz.

TEGENSTELLING EN VERVAL

De levensloop als energetisch proces zou stilstand betekenen indien er geen spanning bestond tussen tegenstellingen. Slechts waar er een verval is, een niveauverschil, kan psychische energie nuttig worden aangewend, d.i. geïnvesteerd worden. Het object of het fragment van de realiteit of de wereld waarop de aandacht van het subject gericht is, wordt eerst verlaten wanneer een ander, meer attractief gegeven wordt gevonden. Het Ik kan niet willekeurig, naar eigen goeddunken energie investeren in wat naar algemeen verstandelijke normen die investering waard is. Er komt slechts beweging in het energetisch verloop wanneer, van wat tot nog toe boeide, de tegenpool – of de elementen ervan – wordt gevonden. Als het Ik meent zich bewust door grote wilsinzet op iets gericht te hebben, dan is dat slechts mogelijk geweest omdat er een verval aanwezig was, m.a.w. omdat het op een object was gestoten met positieve valentie, met een grote aantrekkingskracht op het bewust-onbewust geheel van zijn individuele psyche (7, p. 57 s.).

Er bestaat in de psyche een polarisering tussen het bewuste en het onbewuste, op grond van de bewuste oriëntatie, die een bepaalde richting uitgaat. Het in het vlak van het bewustzijn geboeid worden door dingen en mensen wekt een onbewust 'uitzien naar' het tegenovergestelde. Dank zij deze spanning tussen het bewust levensprincipe – de instelling – van het ogenblik en zijn tegengestelde in het onbewuste, is libidobeweging mogelijk. Jung schrijft :

Es ist mir hinlänglich klar geworden, dass nur dort, wo das Gefälle liegt, der Pfad des Lebens weiterführt. Es gibt aber keine Energie, wo keine Gegensatzspannung besteht; daher muss der Gegensatz zur Einstellung des Bewusstseins aufgefunden werden. ... Das Bewusstsein ist gewissermassen oben, der Schatten unten, und da Hoch immer nach Tief strebt und Heiss nach Kalt, so sucht jedes Bewusstsein, ohne es vielleicht zu ahnen, nach seinem unbewussten Gegensatz, ohne das es zu Stagnation, Versandung oder Verholzung verurteilt ist. Nur am Gegensatz entzündet sich das Leben (7, p. 58).

In andere woorden uitgedrukt wil dit zeggen dat het Ik, ook zonder dat het dat tenvolle beseft, op zoek is naar wat het niet is, of nog niet is, wat uiteraard steeds in zekere mate in contrast staat met wat het wél al is. Het menselijk subject ontwikkelt in de mate dat het geboeid wordt door een nooit ophoudende reeks van objecten, waarbij elke stap voorwaarts steunt op de contrastwerking tussen de kwaliteiten van twee opeenvolgende attractiepolen. Indien de onbewuste zoekbeweging van het subject niets vindt dat beantwoordt aan het beeld dat het a.h.w. in zich draagt, stagneert het leven. Het verzandt. Stilstand van het leven betekent gedesinteresseerdheid voor objecten waar tot nog toe de meeste aandacht heenging. Deze duurt totdat het onbewuste zoeken naar en gespannen staan op, weer objecten in het vizier krijgt, d.w.z. totdat het Ik in een specifiek geaard contact met bepaalde fragmenten of aspecten van de wereld, het gevoel heeft een doel bereikt te hebben, een vorm van vervulling. Naar wat beantwoordt aan het onbewust zoeken stroomt rijkelijk energie, voorzover het Ik zich daar niet op een neurotische wijze tegen verzet.

In de mate dat de mens zich bewust op een bepaalde wijze met bepaalde fragmenten van de realiteit inlaat, dus exuberant energie investeert of een energie-investering in een bepaalde richting beleeft, ontstaat onbewust voor de betrokkene, een tekort aan geïnvesteerde energie in andere uiteraard in zekere mate tegengestelde realiteitssectoren. Men kan het gericht zijn op de werkelijkheid ook de instelling noemen, het principe volgens hetwelk geleefd wordt, en een wereldbeschouwing. Hierover zegt Jung :

Wie schon erwähnt, gibt es viele oberste Prinzipien von Leben und Weltanschauung und dementsprechend ebensoviele verschiedene Formen des kompensierenden Gegensatzes (7, p. 58).

Het ligt voor de hand dat een groot aantal levensprincipes kan onderscheiden worden. Naargelang het standpunt of het abstractieniveau waarop men zich plaatst, kan men het leven van mensen geleefd zien onder een bepaald motto, of beheerst door bepaalde werkelijkheidsgebieden en waarden. Jung heeft in dit verband onderscheid gemaakt tussen extravertie en introvertie als twee aan elkaar tegen-gestelde natuurlijke instellingstypen of gerichte bewegingen. Ingesteld zijn op, betekent aanspreekbaar en ontvankelijk zijn voor bepaalde constellaties van stimuli en tevens bereidheid tot bepaalde wijzen van zich gedragen en handelen. De extravert ingestelde wordt meer bepaald door de objecten, de introvert ingestelde door zijn eigen innerlijkheid (6, p.1). De eerste vindt zijn waarden in de buitenwereld, de tweede in zich zelf (6, p. 542). In de tijd kunnen deze instellingswijzen elkaar, in een bepaald individu, in min of meer snel tempo opvolgen en zo een harmonische levensritmiek creëren (6, p. 2, 4, 368-369). Goethe typeerde deze instellingswijzen als diastole en systole. Jung schrijft er over :

Sie sollten wohl in harmonischer Abfolge einen Rhythmus des Lebens zuwege bringen; aber es scheint höchster Lebenskunst zu bedürfen, um diesen Rhythmus zu erreichen. Entweder müsste man dazu ganz unbewusst sein, so dass das natürlich Gesetz durch keinen Bewusstseinsakt gestört werden könnte, oder man müsste in noch viel höherem Grade bewusst sein, um imstande zu sein, die gegensätzlichen Bewegungen auch zu wollen und durchzuführen. Da wir uns nicht rückwärts, zur tierischen Unbewusstheit, entwickeln können, bleibt nur der schwierigere Weg vorwärts zu höherer Bewusstheit. Allerdings ist jene Bewusstheit, die es ermöglichte, das grosse Ja und Nein des Lebens freiwillig und absichtlich zu leben, ein geradezu übermenschliches Ideal, aber immerhin ein Zielpunkt. Unsere derzeitige Geistesart erlaubt nur, das *Ja bewusst zu wollen und das Nein wenigstens zu erleiden*. Wenn das der Fall ist, so ist schon viel erreicht (7, p. 64)².

Het harmonieus alterneren van de twee natuurlijke instellingswijzen gebeurt slechts op een dierlijk onbewust niveau. Daar de mens op dit punt niet terugkan, blijft hem slechts de mogelijkheid op een zeer hoog bewustzijnsniveau aan beide levensbewegingen hun kans te geven. Het Ik beaamt het natuurlijk ritme, of verzet er zich minstens niet tegen. Het laat het tot het bewustzijn doordringen.

De spanning der tegenstellingen is een aan de menselijke natuur inherent principe. De psyche is immers een systeem van *zelfregulatie* (7, p. 58, 66 s.). Geen psychologische theorie, meent Jung, die de gezonde psyche in een begrippelijk stramien wil vatten, kan buiten het tegenstellingsprincipe, "denn ohne dieses könnte sie nur eine neurotisch unbalancierte Psyche rekonstruieren" (7, p. 66). Dit principe van 'de regulerende functie van de tegenstellingen', dat Jung de wonderbaarste van alle psychologische wetten noemde, gaat terug op inzichten van

² In deze en alle volgende citaten zijn de onderlijningen van de betreffende auteur zelf.

Heraclitus, die deze wet 'enantiodromia' noemde, waarmee bedoeld wordt dat alles eens op zijn tegendeel uitloopt (7, p. 77 s.).

Mit E. bezeichne ich das Hervortreten des Unbewussten Gegensatzes, namentlich in der zeitlichen Folge. Dieses charakteristische Phänomen findet beinahe überall da statt, wo eine extrem einseitige Richtung das bewusste Leben beherrscht, so dass sich in der Zeit eine ebenso starke, unbewusste Gegenposition ausbildet, welche sich zunächst durch Hemmung der bewussten Leistung, später durch Unterbrechung der Bewussten Richtung äussert (6, p. 466).

Deze wet geldt niet alleen m.b.t. de evolutie van het individueel psychisme, maar ook m.b.t. de evolutie van het collectief bewustzijn, meer bepaald in verband met de min of meer snelle ontwikkelingen van wat de tijdsgeest wordt genoemd.

LEVENSmiddag

Het meest pregnant echter blijkt de wet van de enantiodromie van toepassing op de crisis van de levensmiddag. Een aantal polariteiten kunnen zo op de levestijdlijn geprojecteerd worden dat de crisis van de levensmiddag er de spil van is. Langs weerszijden ervan wordt het leven in zijn verloop dan gekenmerkt door aan elkaar tegengestelde tendensen, themata, doelstellingen, enz.

Dank zij de jeugdigheid van geheel zijn organisme (8, p. 66) is de jonge mens in de eerste levenshelft van nature gericht op 'Erweiterung' (8, p. 66, 449, 456), 'Ausdehnung' (7, p. 80) en 'Expansion' (16, p. 41) van het leven. Dit leven ligt buiten (7, p. 80); vandaar dringen de opgaven zich op. Beroep en huwelijk (7, p. 80; 8, p. 448, 456) zijn de kristallisatiepunten van een hardnekkig streven naar de uitbouw van een 'soziale Existenz' (8, p. 450); "das Begehren greift nach der Welt" (18, p. 250). Na de verovering van een Ik in de kinderjaren is dit het 'Naturzweck' (8, p. 456; 7, p. 80) van de 'biologisch georiënteerde' (8, p. 66) levensvoormiddag. Zich aanpassen en zich normaliseren door het nastreven van zichtbare doelen (16, p. 41), presteren, geld verdienen, huwen, kinderen opvoeden, een sociale positie bereiken (8, p. 456). Hiertoe moet geofferd worden, gespecialiseerd worden en eenzijdig georiënteerd (8, p. 449). Doen, denken en fantaseren is toekomstgericht (8, p. 469). Alleen dit extravert-diastolisch ingesteld zijn maakt het in onze cultuur mogelijk de natuurlijke opgaven van het leven te vervullen en bergopwaarts in het spoor van de biologische levenscurve een zekere 'sociale rijpheid' te bereiken, die als het beland zijn op een hoogtepunt kan beleefd worden indien de tol aan het leven betaald werd, d.w.z. de taken die inherent zijn aan de eerste levenshelft uitgevoerd werden. Dit hoogtepunt is echter ook een keerpunt, want "eine zweite Pubertätszeit oder zweite Sturm- und Drangperiode, nicht selten begleitet von allen Stürmen der Leidenschaft" (7, p. 81) kondigt zich aan en doet orde in wanorde omkeren.

Je mehr man sich der Lebensmitte nähert und je mehr es einem gelungen ist, sich in seiner persönlichen Einstellung und sozialen Lage zu festigen, desto mehr

will es einen scheinen, dass man den richtigen Lauf des Lebens und die richtigen Ideale und Prinzipien des Verhaltens entdeckt habe. Darum setzt man dann ihre ewige Gültigkeit voraus und macht sich eine Tugend daraus, an ihnen auf immer hängen zu bleiben. Man übersieht dabei die eine wesentliche Tatsache, dass die Errichtung des sozialen Zieles auf Kosten der Totalität der Persönlichkeit erfolgt. Vieles, allzu vieles Leben, das auch hätte gelebt werden können, blieb vielleicht in den Rumpelkammern verstaubter Erinnerung liegen, manchmal sind es auch glühende Kohlen unter grauer Asche (8, p. 451).

Deze kwaliteiten van de eenzijdigheid die het bereiken van het hoogtepunt heeft mogelijk gemaakt, gelden niet meer. Nu begint de ondergang, "die Umkehrung aller Werte und Ideale des Morgens" (8, p. 453): "Der Uebergang vom Morgen zum Nachmittag ist *eine Umwertung früherer Werte*" (7, p. 81). De mens moet zich herinstellen, correcties aanbrengen, achter zijn gelaat-voor-de-wereld – de Persona – naar binnen kijken.

Zich vastklampen aan het hoogtepunt en zijn waarden, opgaan en onderduiken in de wereld buiten, induceert neurotische stoornissen, ontkleurt het leven.

Von der Mitte an bleibt nur der lebendig, der mit dem Leben sterben will. Denn das, was in der geheimen Stunde des Lebensmittags geschieht, ist die Umkehr der Parabel, *die Geburt des Todes*. Das Leben der zweiten Lebenshälfte heisst nicht Aufstieg, Entfaltung, Vermehrung, Lebensüberschwang, sondern Tod, denn sein Ziel ist das Ende. Seine-Lebenshöhe-nicht-Wollen ist dasselbe wie Sein-Ende-nicht-Wollen. Beides ist: Nicht-leben-Wollen. Werden und Vergehen ist dieselbe Kurve (8, p. 466).

Nu is de opgave: 'een persoonlijkheid worden' (20, p. 183 s.s.). Een natuurlijke drang naar persoonlijkheidsontwikkeling biedt de kans aan het Ik om de eigen weg te beamen en in te slaan, ofwel hem, uit angst om te wagen, te ontvluchten in de conventies (20, p. 190 s.s.). Bewust de weg opgaan van de onbereikbare persoonlijkheid, trouw aan de eigen wet zoals die te beluisteren is in de innerlijke stem, betekent 'Verengerung des Lebens' en 'Erleuchtung des Selbst' (8, p. 455), 'Vereinfachung, Einschränkung und Verinnerlichung, d.h. also individuelle Kultur' (8, p. 66): "Das Leben ... steht im Zeichen der *Kontraktion*, dem Behaupten des Erreichten und dem Abbau der Ausdehnung" (8, p. 41).

De levensdrang uit zich in een begin van sterven, 'die Natur bereitet sich auf den Tod vor' (8, p. 469). In een introvert-systolisch ingesteld zijn kan de weg naar de 'Vollständigkeit', waarin de functies elkaar in evenwicht houden en de tegenstelling opgeheven zijn. Dit moeizaam proces van geheelwording of zelfverwerkelijking, van verinnerlijking in confrontatie met de irrationele machten van het onbewuste, is het individuatieproces in eigenlijke zin.

Volgens het enantiodromisch principe waarvan de crisis van de levensmiddag een pregnante expressie is, zou het natuurlijk ontwikkelingsverloop grafisch kunnen voorgesteld worden als de projectie

van een pendelbeweging. Deze projectie doet zich voor als een zigzaglijn die evenwel in toenemende mate de vorm aanneemt van een golflijn indien men zich voorstelt dat de pendelbeweging in zijn verste uitslagpunt geremd wordt.

Op een primitief dierlijk niveau zou, aldus Jung, de psychische energie volledig automatisch van het ene object op het andere overgaan, doordat er telkens een attractie uitgaat van de polair tegen-gestelde waarde. Het gaat hier om een natuurlijke basisritmiek, die men het best kan vergelijken met de ritmiek in de natuurlijke groei-processen van planten en dieren en in de eeuwigdurende afwisseling van dag en nacht.

Doordat de mens steeds bewuster is gaan leven en leerde vrij over een kwantiteit energie te beschikken, werd het mogelijk om het in een bepaalde interesserichting steeds langer vol te houden, tot de overontwikkeling van een beperkt fragment van psychisch potentieel toe. Zo kan zich iemand tot een specialist in één of andere vaardigheid ontpoppen en alle energie in stijgende mate in de uitoefening van die ene vaardigheid investeren. De schommelingen rond het punt van harmonisch evenwicht zijn dan a.h.w. uit hun baan geslagen. Er is geen werkelijk omkippen meer in het tegendeel, maar slechts een voor-bijgaande kleine intensiteitsvermindering.

Onder invloed van de wil wordt de natuurlijke ritmiek van activiteiten die elkaar compenserend opvolgen, verstoord, minstens in zoverre dat een bepaalde activiteit langer dan volgens een natuurlijke golfslag het geval is, wordt aangehouden tegen de attractieve krachten van het verlossend tegendeel in. Het bewustzijn of het Ik, dat geconfronteerd wordt met het normencomplex dat uitgaat van het milieu, wordt door Jung als verstoorder van de van binnenuit geregelde levensritmiek geïnterpreteerd.

Het gebruik van een fasisch-, ritmisch- en 'opbouw-afbraak'-model voor de verduidelijking van het ontwikkelingsverloop, vloeit op een vanzelfsprekende wijze voort uit Jungs visie op het psychisch leven als beheerst door het enantiodromisch principe.

De crisis van de levensmiddag als het bij uitstek enantiodromisch fenomeen constitueert reeds een tweedeling van de levensloop. De interpretatie van deze crisis als hoogtepunt en keerpunt impliceert een verwijzing naar opgang en neergang, dus naar opbouw en afbraak. Het ontwikkelingsverloop tenslotte zou niet als ritmisch kunnen gezien worden als niet een principe van omkering zou gelden.

De aanwezigheid van deze drie modellen in het denken van Jung wordt eerst aangetoond en dan kritisch besproken.

FASISCH MODEL

De meest elementaire *fasenindeling van de menselijke levensloop*, die door Jung werd aangewend, is het onderscheid tussen *de eerste en de tweede levenshelft*. De crisis van de levensmiddag constitueert

de overgang tussen deze twee levenshelften. Op grond van dit fenomeen en met als criterium het problematisch zijn van de mens voor zichzelf, komt hij tot vier levensfasen.

Conflicten behoren tot het leven. De cultuurmens heeft een problematisch bestaan (8, p. 443). Dit heeft hij te danken aan zijn bewustzijn waardoor hij zich boven de normaal vervloeiende instinctieve stroom van het leven verheft en geconfronteerd wordt met problemen en met vragen waarop geantwoord moet worden, die een beslissing vragen. De zekerheid van de natuur is voor de mens verloren gegaan. Hij staat voor het probleem, d.w.z. voor de twijfel, de angst en de eenzaamheid (8, p. 444). Hij moet bewust worden. Alleen door twijfel en experimenteren bereikt hij zekerheid en resultaten. Een problematisch bestaan is er in wezen een van Ik-ge spletenheid. Er ontstaat als het ware een tweede Ik dat eventueel de leiding kan overnemen. De met problemen gekwelde mens leeft in onenigheid met zichzelf. Dit is een dualistische bewustzijnstoestand die mogelijk wordt met de puberteit. Deze problemen en Ik-splitsingen ontspringen aan de eisen van het leven (8, p. 447 s.). De aard van de taken inherent aan het leven in onze cultuur bepalen de karakteristieken van de levensfasen. Uit het feit dat psychologische ontwikkeling in wezen vermeerdering van bewustzijn betekent (18, p. 245), vloeit voort "dass jedes Lebensalter seine eigene psychologische Wahrheit hat, seine programmatische Wahrheit sozusagen, ebenso jede Stufe der psychologischen Entwicklung" (18, p. 260).

Volgens het criterium van de bewuste probleembeleving waarbij de mens in strijd met zichzelf steeds genoopt is beslissingen te nemen, verdeelt Jung de levensloop in vier fasen: 'die Kindheit', 'das Jugendalter', 'das Erwachsenen Alter' en 'das Greisenalter'. De eerste en de laatste van de vier fasen zijn volgens Jung probleemloze fasen. De jonge mens, als kind, leeft nog in éénklank met zichzelf, zonder problemen; in de vierde fase wordt de mens, als bejaarde, weer onbewust en een probleem voor zijn omgeving, eerder dan een probleem voor zichzelf. De puberteitscrisis bewerkt de overgang van de eerste naar de tweede fase. In deze en in de derde fase kan de mens het oneens zijn met zichzelf en dus een zeer problematisch bestaan leiden.

Exacte leeftijdsgrenzen voor deze fasen worden door Jung in feite niet aangegeven. Alleen voor de levensmiddag preciseert hij iets meer de leeftijdsgrenzen als hij het heeft over 35 en 36 à 40 jaar als hoogtepunt en keerpunt van de levensloop. Deze afbakening en inzonderheid de aangifte van 36 jaar als keerpunt, heeft zeker zijn oorsprong in Jungs biografie. Er zijn voldoende gronden om aan te nemen dat voor Jung de middagbeleving een zeer sterke ervaring is geweest die op zijn leven en werk een diepe stempel heeft gedrukt.

In 1910 was Jung 35 jaar, ongetwijfeld op een hoogtepunt van zijn wetenschappelijke loopbaan zoals die tot nog toe haar beloop had gekregen. In 1909 was hij evenals Freud doctor honoris causa geworden van de Clark University in Rochester (U.S.A.). De psychoanalytische beweging kreeg vaste vorm en Jung werd door Freud tot kroonprins

uitgeroepen. Op het congres te Nürnberg werd hij voor een termijn van twee jaar tot voorzitter verkozen en werd het psychoanalytisch hoofdkwartier naar Zürich overgeplaatst. Ondertussen werkte Jung ijverig aan de studie *Wandlungen und Symbole der Libido* waarvan het eerste deel in 1911, het tweede in 1912 verscheen. Vooral dit tweede deel waaraan Jung in 1911 intens werkte kende een zeer moeilijke geboorte.

Als ich bei meiner Arbeit an "Wandlungen und Symbole der Libido" gegen den Schluss an das Kapitel über das 'Opfer' kam, wusste ich zum voraus, dass es mich die Freundschaft mit FREUD kosten würde. Es sollten darin meine eigene Auffassung des Inzestes, die entscheidende Wandlung des Libidobegriffes und noch andere Gedanken, in denen ich mich von FREUD unterschied, zur Sprache kommen. Für mich bedeutet der Inzest nur in den allerseltensten Fällen eine persönliche Komplikation. Meist stellt er einen hochreligiösen Inhalt dar, weshalb er auch in fast allen Kosmogonien und zahlreichen Mythen eine entscheidende Rolle spielt. Aber FREUD hielt an der wortwörtliche Auffassung fest und könnte die geistige Bedeutung des Inzestes als eines Symbole nicht fassen. Ich wusste, dass er dies alles niemals würde annehmen können.

Ich sprach mit meiner Frau und teilte ihr meine Befürchtungen mit. Sie suchte mich zu beruhigen, denn sie war der Ansicht, dass FREUD meine Auffassungen grosszügig würde gelten lassen, auch wenn er sie für sich nicht akzeptieren könnte. Ich selber war davon überzeugt, dass er dazu nicht imstande wäre. Zwei Monate lang konnte ich keine Feder anrühren und war von dem Konflikt gequält: Soll ich verschweigen, was ich denke, oder soll ich die Freundschaft riskieren? Schliesslich entschloss ich mich zu schreiben, und es hat mich FREUD's Freundschaft gekostet (24, p. 171).

Wanneer Jung in een opstel *Vom Wesen der Träume* (8, p. 332 en 333) dat in 1945 voor het eerst gepubliceerd werd tot twee maal toe 36 jaar aanduidt als het moment waarop de mens het zenith van het leven overschrijdt dan hangt dit ongetwijfeld samen met de zware crisis die hij zelf op die leeftijd doormaakte in verband met de publikatie van zijn eigen inzichten (24, p. 174-203). *Wandlungen und Symbole der Libido* zette inderdaad de prelude in van de definitieve breuk met Freud. Jung zette hierdoor een eindpunt achter de eerste levenshelft. In het voorwoord van de vierde uitgave schrijft hij:

Dieses Buch wurde 1911 in meines sechsunddreissigsten Jahre verfasst. Dieser Zeitpunkt ist kritisch, denn er bezeichnet den Anfang der Zweiten Lebenshälfte, in welchem nicht selten eine Metanoia, eine Sinnesänderung stattfindet (21, p. XIII).

Aan het in reliëf brengen van 35, 40 en in het bijzonder 36 jaar, als levenshoogtepunt, ligt wellicht ook Jungs lectuur van Schopenhauer ten grondslag. Het zijn precies deze leeftijden die deze laatste in zijn *Aphorismen zur Lebensweisheit* aangeeft (36, p. 209, 213, 214) als overgang tussen de eerste en tweede levenshelft.

Naast de fasen en 'Stufen' – Jung maakt tussen beide geen onderscheid – die betrekking hebben op het ontwikkelingsverloop in zijn

geheel, onderscheidt Jung ook fasen m.b.t. de ontwikkeling van de seksualiteit en van het bewustzijn.

Op seksueel gebied onderscheidt hij drie fasen: de *voorseksuele fase* – de eerste levensjaren – haast uitsluitend gekenmerkt door de opbouw- en voedingsfunctie, de *voorpuberteitsfase* waarin de seksualiteit ontkiemt, en de fase van *seksuele maturiteit* vanaf de puberteit 4, p. 141s.). De grens tussen de twee eerste fasen vermoedt hij tussen 3 en 5 jaar.

Wat anderzijds het bewustzijn betreft, ziet hij de genese van het Ik-bewustzijn in drie fasen verlopen: 1. de fase van de quasi integrale identiteit met de omgeving en van de *eerste chaotische bewustzijnsvormen*, 2. de *monarchistische of monistische fase* van het uitgebouwd Ik-complex, 3. de *fase van het bewustzijn van twee-heid*. Jung heeft de opeenvolgende fasen van monistisch en van dualistisch bewustzijn ook gekenmerkt als respectievelijk 'de fase van de Vader' en 'de fase van de Zoon'. 'De fase van de Geest' is een aanduiding voor een nog verder gedifferentieerde bewustzijnstoestand, te kenmerken als geïnspireerd (11, p. 196 s.s.). De fase van de Vader is de fase van de vroegste bewustzijnstoestand waarin de mens nog kind is, d.w.z. afhankelijk van bepaalde levensvormen die in de cultuur aanwezig zijn. Deze levensvormen constitueren een habitus met het karakter van een wet. Het kind leeft bewust, maar het reflecteert niet. Het accepteert wat op hem afkomt. In een volgende fase – die van de Zoon – wordt deze habitus vervangen door een bewust gekozen en verworven levensvorm. De keuze is echter niet gemakkelijk omwille van bestaande tegenstellingen. De kans op conflicten is daarom zeer groot. In de derde fase, de fase van de Geest, wordt, met behoud van de rede en de reflectie die in de tweede fase werden verworven, de 'Vader'-toestand in zekere zin hersteld: de mens onderwerpt zich vrijwillig aan een vaderlijke autoriteit.

Es handelt sich bei dieser Wandlung ja nicht darum, dass man ein Kind bleibt, sondern dass ein Erwachsener genügend ehrliche Selbstkritik und Demut aufbringt, um einsehen zu können, wo oder in Beziehung wozu er sich als Kind, d.h. als irrational und unreflektiert Empfangender verhalten muss. Wie der Übergang von der ersten in die zweite Phase das Opfer der kindlichen Abhängigkeit fordert, so muss beim Übergang in die dritte Phase die ausschliessliche Selbständigkeit aufgegeben werden (11, p. 200).

Deze laatste bewustzijnsvorm karakteriseert de Zelf-standige persoonlijkheid waarover we Jungs opvatting elders hebben uiteengezet (31).

RITMISCH MODEL

De ontwikkeling werd door Jung ook gezien als een in min of meerdere mate ritmisch of periodisch geleed gebeuren. Voor zover de mens als een gesloten systeem functioneert, wisselen instellingen of dynamische gerichtheden elkaar af volgens het enantiodromisch principe waardoor

de spanning tussen de tegenstellingen geregeld wordt. De vitale basis van de menselijke ontwikkeling is formeel gezien: herhaling, golving, op en neer, heen en weer, kortom periodiciteit en ritmiek. De wet van de herhaling, zoals Thomae de tendens tot ritmiek in het psychisch gebeuren noemt (38), heeft bij Jung betrekking op de instelling, d.i. op de ontvankelijkheid voor bepaalde stimuli en determinanten, en op de bereidheid tot bepaalde vormen van ageren en reageren. In termen van Jungs typologie betekent dat dat extraversie en introversie afwisselend als aanpassingsmechanismen het psychisch leven beheersen. Jung ziet de ritmische afwisseling niet wezenlijk anders dan Busemann de afwisseling ziet tussen A- en B-fasen of 'Erregungs-' en 'Beruhigungs-fasen'. Ook Busemann postuleert een principe van 'zelfregulatie van het organisme'. (38, p. 131).

Dat de vitale ritmiek der instellingswisselingen niet de hele levensloop door, de ontwikkeling in haar formeel verloop karakteriseert is te wijten aan het toenemend vermogen tot bewustzijn, waardoor invloeden van buiten de gedragingen en belevingen kunnen bepalen. In extremis betekent het opheffen van de vitale basisritmiek hetzelfde als eenzijdigheid in het zich oriënteren, d.i. in het aanwenden van functies en in de wijze van zich instellen. Jung heeft duidelijk gezien dat milieufactoren een grote invloed uitoefenen op de ontwikkeling, en dat de psyche derhalve slechts in beperkte mate een gesloten systeem vormde. Door het postulaat echter van openheid naar binnen toe, d.w.z. naar het onbewuste, en inzonderheid naar het collectief onbewuste, kon Jung in feite het principe van de zelfregulatie voor het functioneren van het psychisme aanhouden. Aan wat door invloeden uit de buitenwereld in de mens gewekt en tot ontwikkeling wordt gebracht, beantwoordt in het onbewuste een antinomisch spiegelbeeld, dat er figuurlijk gesproken, de spanning inhoudt. Als van de buitenwereld geen energie meer kan toegevoerd worden, of wanneer niets daar nog aanwezig is dat voldoende attractief is, ofwel omdat het milieu prikkelarm is, ofwel omdat het individu zich bewust afschermt of pantsert, dan kan men van een temporair gesloten systeem spreken, waarbinnen zelfs de wet van de entropie geldig is. Een verstarde ritmiek met ritualistische allures is dan niets meer dan het automatisch gevibreer van een gestagneerd oncreatief bestaan. Nu is het Jungs hypothese dat in dit geval de psychische energie toegevoerd is naar wat in het totaal-systeem van de psyche het meest verval bood, namelijk de aan de bewustzijnsinhouden polair tegengestelde inhouden in het onbewuste. Het individu ervaart dan wat als een aandringen op confrontatie met het onbewuste moet geïnterpreteerd worden. Een immens geheel van gedachten en inzichten, van beelden en ideeën, creëert door contrastering met het bewustzijn een spanning die alleen door synthese en integratie kan opgeheven worden.

De mens heeft in zijn ervaring slechts toegang tot relatief gesloten, dus eerder open systemen. De mens komt de mens voor als een open systeem. Jung postuleert o.i. echter, door de hypothese van het onbewuste en zijn compensatorische werking, dat de mens toch een

gesloten systeem is. Hij sluit het Ik en het bewustzijn op in een groter geheel dat voor het grootste gedeelte onbewust is. De mens, die fenomenaal als – relatief – open Ik-systeem in het vizier komt, constitueert slechts het bewust fragment van de totaliteit van de mens, waarvan het onbewuste de absolute en perfecte tegenvoeter is. Buiten bewustzijn en onbewuste is er niets. De in wezen niet volledig bereikbare synthese tussen deze beide zou absolute individuatie betekenen, en meteen het ophouden van elke spanning, want alle niveauverschillen zouden geniveleerd zijn. Dit ware gelijk te stellen met een 'psychische dood'.

Wat we net uiteenzetten kan contradictorisch lijken. Is de mens een open systeem, of is hij het niet? Dé mens is het niet, de individuele mens is het wel. Dé mens als gedachte totaliteit van alles wat des mensen is, de fictieve eenheidsgestalte van collectief bewustzijn en collectief onbewuste, vormt wel een gesloten systeem in Jungs visie. Zo kunnen de achtereenvolgende perioden in de geschiedenis van de mens, als een voortdurende ondulatie worden gezien van herinnering en bewustwording en gelijktijdig vergeten en niet weten. Tussen beide bestaat steeds een spanning, die in geen mens ooit tot stilstand komt. De concrete individuele mens, die de enige levensdrager is, is de scène waarop deze spanning tussen de tegenstellingen zich afspeelt. Hij staat tussen twee werelden, de buiten- en de binnenwereld van waaruit hij stimulatie krijgt, of m.a.w. van waaruit energie wordt toegevoerd. Indien een concrete mens zich als een gesloten systeem gedraagt dan is dat omdat anderen of hij zelf hem zo hebben gemaakt. De menselijke potentialiteiten reiken naar de sterren, maar het is onmogelijk ze in één slag en allemaal tegelijk tot actualiteit te brengen. Ieder concreet individu is een anthologie van aspecten van het menselijk kunnen, van menselijke zijnsvormen. De totaliteit van alle menselijke zijnsvormen is wat we de mens noemden, het is het geheel van menselijke mogelijkheden waaruit elke individuele mens een min of meer beperkte bloemlezing constitueert, op grond van aanleg, milieu en de eigen prestatie. Omwille van de openheid van de mens – d.i. de concrete mens van vlees en bloed – op de wereld – op twee werelden: de binnen- en buitenwereld – verloopt de ontwikkeling in grote mate onvoorspelbaar. Het menselijk leven is geen reproductie, maar een oorspronkelijk werk, waarmee niet gezegd is dat elk mensenleven origineel is van A tot Z.

Juist omwille van de openheid van de mens op de wereld, is een rigoureuze ritmiek m.b.t. ontwikkelingsverschijnselen niet te verwachten. Dat er zich toch ritmische fenomenen voordoen, is een uiting van een vitale basisritmiek. Deze fenomenen komen meer voor in de kindjaren dan in de adultenfasen. De adulten worden met steeds meer eisen geconfronteerd, uitgaande van een immer in omvang uitdeinend milieu. Onder de druk van de omgeving wordt de basisritmiek voortschrijdend overbouwd en uiteindelijk ontregeld. Dit kan leiden tot psychosomatische ineenstorting van het individu. De mens veronachtzaamt niet ongestraft dit instinctief grondritme van het psychisch leven. Wanneer kan gesteld worden dat Jung een ritmisch model

aanwendt om het ontwikkelingsverloop voor te stellen dan dient daarbij toch genoteerd dat het in feite alleen gaat om een ideaaltypisch ontwikkelingsverloop. Wij komen op dit punt verder terug.

'OPBOUW-AFBRAAK' MODEL

Reeds in *Wandlungen und Symbole der Libido* (1912) zag Jung in het eeuwig oprijzen en, na het bereiken van het hoogtepunt 's middags, langzaam wegzinken van de zon in de zee en de zwarte nacht, een oeroud symbool van de menselijke levensloop. Twee teksten kunnen dit illustreren. In de tweede vooral is het beeld bijzonder plastisch gebruikt.

Wie die Sonne in eigener Bewegung und aus eigenem inneren Gesetz vom Morgen zum Mittag aufsteigt, den Mittag überschreitet, und sich zum Abend hinunterwendet, ihren Glanz hinter sich lassend, und gänzlich in die alles verhüllende Nacht hinuntersteigt, so geht auch nach unwandelbaren Gesetzen der Mensch seine Bahn und versinkt nach vollbrachtem Lauf in der Nacht, um am Morgen in seinen Kindern wieder zu neuem Kreisläufe zu erstehen (19, p. 216).

Am Morgen des Lebens reisst sich der Mensch schmerzvoll los von der Mutter, dem heimatlichen Herde, um kämpfend zu seiner Höhe emporzusteigen, seinen schlimmsten Feind nicht vor sich sehend, sondern in sich tragend, jene tödliche Sehnsucht nach dem eigenen Abgrund, nach dem Ertrinken in der eigenen Quelle, nach der Verschlingung in die Mutter. Sein Leben ist ein beständiges Ringen mit dem Tode, eine gewaltsame und vorübergehende Befreiung von der stets lauernden Nacht. Dieser Tod ist kein äusserer Feind, sondern ein eigenes und inneres Sehnen nach der Stille und der tiefen Ruhe des Nichtseins, dem traumlosen Schläfe in Meere des Werdens und Vergehens. Selbst in seinem höchsten Streben nach Harmonie und Ausgeglichenheit, nach philosophischer Vertiefung und künstlerischer 'Ergriffenheit' sucht er den Tod, die Bewegungslosigkeit, die Sättigung und die Ruhe. Verweilt er wie Peirithoos zu lange an diese Stätte der Ruhe und des Friedens, so fasst ihn Erstarrung und das Gift der Schlange hat ihn für immer gelähmt. Soll er leben, so hat er zu kämpfen und seine Sehnsucht nach Rückwärts zu opfern, um zu seiner eigenen Höhe emporzusteigen. Und ist er zur Mittagshöhe gekommen, so hat er auch die Liebe zu seiner eigenen Höhe zu opfern, denn es darf für ihn kein Verweilen geben. Auch die Sonne opfert ihre grösste Kraft, um vorwärts zu eilen zu den Früchten der Herbstes, welke Samen der Unsterblichkeit sind; in Kindern, in Werken, in Nachruhm, in einer neuen Ordnung der Dinge, die ihrerseits wieder den Sonnenlauf beginnen und vollenden (19, p. 386).

In de ochtend van het leven ontworstelt de mens zich aan het onbewust zijn, aan het niet-zijn, symbolisch, aan de Moeder waarnaar een dodelijke 'Sehnsucht' hem steeds weer doet verlangen. De drang naar achteromkijken en terugzinken in de absolute stilte van het nog niet geboren zijn, van het worden, van de dood of het vergaan, wordt in harde kamp geofferd. Zo bereikt de mens zijn hoogtepunt, zijn levensmiddag. Maar ook hier past geen verwijlen, nu moet de mens

zijn liefde voor het bereikte hoogtepunt opofferen en koers zetten naar de dood, zoals de zon ontdaan van de kracht die haar stand in het zenith kenmerkte, wegzinkt in de westmond van de nacht. Jung laat dit beeld ook samenvloeien met dat van de eeuwige spiraal van de seizoenen wanneer hij de mens zich ziet haasten naar de vruchten van de herfst die tevens de kiemen zijn van de onsterfelijkheid. Dit is het fundamentele levensproces waaraan de mens zich niet kan onttrekken, zowel het dalen en sterven als het stijgen en op zijn hoogtepunt zijn, moeten gewild worden, eensgezind met zichzelf (19, p. 415). Immers :

Es ist nicht nur so, dass die Libido ein unaufhaltsames Vorwärtsstreben, ein endloses Leben und Aufbauenwollen wäre, ..., wobei der Tod und jegliches Ende eine von aussen herantretende Tücke oder Fatalität ist; sondern die Libido will, dem Sonnengleichnis entsprechend, auch den Untergang ihrer Bildung. In der ersten Lebenshälfte will sie Wachstum, in der zweiten Lebenshälfte deutet sie erst leise, dann vernehmlich ihren Todeswillen an. Und wie in der Jugend der Trieb zu ungemessenem Wachstum öfters unter der verhüllenden Schicht eines Widerstandes gegen das Leben liegt, so liegt auch der Todeswille des Alters häufig unter der Schicht eines eigensinnigen Widerstandes gegen das Ende (19, p. 461).

Jung heeft na 1912 de menselijke levensloop meermaals vergeleken met de zonnebaan; haast telkens als hij de crisis van de levensmiddag ter sprake bracht. Dit model, deze metafoor, is zeer rijk. Het is een voorstelling van de groei en afbraak van de fysische en psychische krachten, van de sociale expansie en contractie, en van de gestage ontworsteling eerst en de heraansluiting daarna aan het onbewuste. Het zonnebaanmodel speelt in Jungs opvattingen in grote mate dezelfde rol als de biologische levenscurve in het werk van Charlotte Bühler. Er wordt mee verwezen, niet alleen naar de 'Auf- und Abbau' op fysiologisch en somatisch vlak, maar ook naar de ermee samenhangende 'Auf- und Abstieg von Funktionen und Leistungen' (23, p. 92). De opgaande lijn kan een aanduiding zijn voor wat Jung heeft genoemd : groei-expansie-natuur, eigen aan de eerste levenshelft; de dalende lijn vertolkt de thematiek van de tweede levenshelft : sterven-contractie-cultuur. Deze levenscurve of zonnebaan is een *normatief model*. Ze geeft het optimaal tempo aan waaraan het Ik zich zou moeten houden; vooruitlopen of achterblijven – en vooral dit laatste – betekent uit het evenwicht geraken, neurotisch worden. Jung ziet de rol van het Ik in het zo getrouw mogelijk volgen van de levenscurve zoals ze zich in haar individuele gestalte aan elke mens op een unieke wijze voltrekt. Met 'zo getrouw mogelijk volgen' wordt bedoeld, zich aanpassen – niet zich inpassen – aan het gegeven. Voor Jung impliceert aanpassing de mogelijkheid om bepaalde aspecten van het gegeven te veranderen overeenkomstig 'de wensen' van andere dimensies van het gegeven, b.v. op grond van de eigen aanleg, die op vervulling gespannen staat, zich niet neerleggen bij de mogelijkheden die een gegeven milieu biedt.

Naar de vorm ziet Jung in de ontogenese een fasisch en ritmisch voorbewegen dat terzelfdertijd een op- en neergang is, een opbouw en afbraak. We trachten Jungs kijk op de levensloop – de ‘ideale’ in onze cultuur – in een figuur onder te brengen. Deze zal dienen uitdrukking te geven aan *de curve van biologische opbouw en afbraak*, evenals aan *de macroritmiek van de instellingsveranderingen* en de *fasenindeling*.

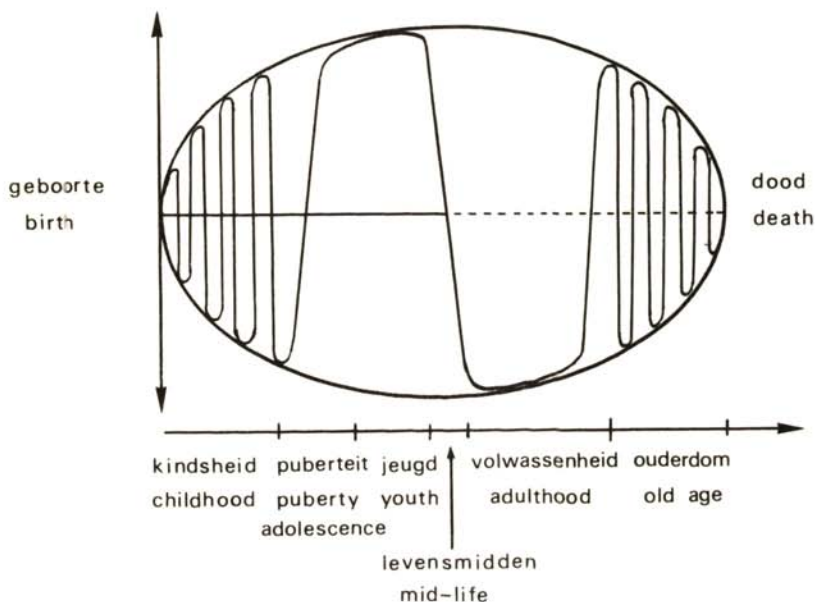

FIG. 1 SYNTHETISCH GRAFISCH MODEL VAN DE IDEALE ONTWIKKELING IN DE WESTERSE CULTUUR, VOLGENS JUNG — SYNTHETIC GRAFICAL MODEL OF THE IDEAL PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT IN WESTERN CULTURE, ACCORDING TO JUNG

Figuur 1, die een poging is tot grafische synthese, vraagt enige uitleg. Het *ovaal* geeft de biologische curve weer, d.w.z. de gestage toename en afname in werkingsbereik en intensiteit van biologische gegevens en van de daarop steunende vaardigheden en tendensen. Zowel naar boven als naar onder duidt elk punt op de omtrek van het ovaal, de uiterste intensiteitsgraad aan in een bepaalde levensfase. In de levensmiddag bereikt deze curve haar hoogtepunt, om van dan af weer langzaam te dalen. De *zigzaglijn* symboliseert de ritmiek van de successieve instellingswijzigingen. Het *onderste gedeelte van elke golf-boog*, boven of onder de lijn geboorte-dood, wijst op datgene wat niet bewust gecultiveerd wordt, datgene dus dat door de eenzijdige occupatie van het bewustzijn met de ontplooiing van bepaalde potentialiteiten,

geen kans krijgt tot actualiteit worden. Voor wat de tweede helft van deze scheidingslijn tussen het bewuste en het onbewuste betreft, hebben wij gebruik gemaakt van een stippellijn omdat in het ideaal geval vanaf de levensmiddag de scheidingswand tussen het bewuste en het onbewuste, steeds doorlaatbaarder wordt, m.a.w. het Ik steeds opener staat voor de tekens die vernomen worden vanuit het onbewuste. Geïdealiseerd werd in het begin van de levensloop en op het einde door een curve met snel opeenvolgende richtingswijzigingen, de natuurlijke ritmiek tot uiting gebracht, die in deze fasen sterk zou aanwezig zijn; in de eerste levensfase omdat deze natuurlijke ritmiek nog niet overbouwd is door de activiteiten van het Ik op grond van de confrontatie met de eisen van het milieu, in de laatste levensfase, omdat het Ik, op een hoger bewustzijnsniveau gekomen, de natuurlijke ritmiek *bewust* tot uiting laat komen. Tussen deze beide uitersten van de curve in liggen de lussen van wat Jung de jeugdperiode en de volwassenheid noemt.

Het weze nogmaals onderstreept dat dit al te fraai grafisch model, slechts bij benadering de weergave wil zijn van een ideaal ontwikkelingsverloop, waarbij, zoals in onze cultuur, een stevige Ik-ontwikkeling in dienst van de sociale integratie, aanvankelijk een flinke dosis energie, zoniet alle energie, opslorpt. Indien wij dit hoofdzakelijk gericht zijn op uiterlijke aanpassing, extraversie noemen, dan is het hoofdzakelijk naar binnen georiënteerd zijn in de tweede levenshelft, introversie. Maar extraversie en introversie zijn slechts twee mogelijke typeringen van levensinstelling en levensprincipe, en de instelling die globaal genomen typisch is voor de eerste levenshelft enerzijds, en voor de tweede anderzijds, is wel complexer dan dit. Tegenover de fraaiheid van het grafisch model van de ontogenese, ontstaan op grond van inzichten verworven door een ongetwijfeld geniaal therapeut en mensenkenner, staat onontwikkbaar de vraag naar de vruchtbaarheid van het model voor het wetenschappelijk onderzoek zoals het in de ontwikkelingspsychologie nu wordt bedreven. Wij komen op deze vraag verder kritisch terug.

KRITISCHE BESPREKING

FASISCH MODEL

De fasenindeling die Jung voor de menselijke levensloop impliciet of expliciet voorstaat is niet het resultaat van *systematisch* empirisch onderzoek in de huidige betekenis van het woord. Zij steunt op een uitgebreide klinische ervaring met neurotici en psychotici.

1. Voor de fasenindeling m.b.t. de psychische ontwikkeling kunnen meerdere *motieven* worden aangevoerd. R. Bergius (22) onderscheidt er vijf: 1. die Erkenntnisabsicht, 2. Uebersichtlichkeit, 3. pädagogische Absichten, 4. das soziale Interesse, 5. die psychotherapeutische Absicht.

Zij kunnen elk afzonderlijk, maar ook samen aan de basis liggen van een fasenindeling. Jung beoogt met het gebruik van zijn indeling ongetwijfeld recht te laten wedervaren aan zijn ervaring dat het leven niet rechtlijnig voorschrijdt, maar gekenmerkt wordt door min of meer plotse veranderingen in de richting van de interesses en in de aard van het gedrag. Terzelfdertijd betekende de indeling een nuttig referentiekader waarbinnen men op de specifieke therapeutische noden van patiënten zicht kan krijgen. Zij dient dus zowel de intentie tot kennisverrijking als die tot psychologische hulpverlening.

2. Een min of meer plotse verandering in de richting van de interesses en de aard van het gedrag rond 35 à 40 jaar heeft Jung geduid als de crisis van de levensmiddag, waarover hij het in publikaties, verschenen tussen 1925 en 1935, vaak heeft gehad. Hij stelt deze crisis voor als een soort tweede puberteit of als een tweede 'Sturm- und Drangperiode'. Met de puberteit heeft hij gemeen het 'keerpunt'-karakter: nieuwe waarden, oriëntaties, instellingen worden belangrijk. De puberteit betekent daarenboven nog de overgang van een probleemloos in relatie zijn met zichzelf, naar een kunnen leven in gespletenheid en verdeeldheid met zichzelf. Deze laatste dimensie wordt door Jung trouwens gebruikt als criterium voor de indeling van de levensloop. Het pleit voor zijn objectieve ingesteldheid dat Jung niet kost wat kost, uit symmetrieoverwegingen, een derde crisisperiode heeft gepostuleerd b.v. rond zestig jaar. Dit lag immers haast voor de hand gezien de levensloopindeling in vier fasen, waarvan de ouderdom als eindfase probleemloos zou zijn, in die zin, dat de bejaarde niet meer voor zichzelf, maar alleen nog voor de anderen een probleem zou kunnen zijn. Wellicht reflecteert deze stand van zaken ook het feit dat Jung wel in hoofdzaak patiënten te behandelen had die het levensmidden voorbij waren, maar toch nog niet oud waren in de enge betekenis van het woord. Anderzijds is hier ook belangrijk zich te realiseren dat Jungs fasenindeling betrekking heeft op de persoonlijkheidsontplooiing. Deze nu bereikt door het individuatieproces een virtueel eindpunt dat niet aan een welbepaalde leeftijd is gebonden, afgezien van de situering in de tweede levenshelft.

3. De term 'fase' is in Jungs ontwikkelingstheorie een *fundamenteel theoretisch begrip*. Het vloeit logisch voort uit zijn visie op de persoonlijkheid en de psyche als een gestructureerd geheel, dat in een proces van aanpassing aan de buitenwereld en de binnenwereld betrokken is. De volwassen mens die de crisis van de levensmiddag met succes heeft doorstaan door de weg op te gaan van de Zelf-realisatie, d.i. de weg van het individuatieproces vertoont een anders gestructureerde persoonlijkheid en functioneert dienovereenkomstig ook anders. Jungs ontwikkelingsleer is te situeren op de achtergrond van wat Reese en Overton (33) het 'organismic model' noemen en dat bij Langer (26) het 'organic lamp model' heet. De ontwikkeling is volgens dit model een van binnenuit gestuwd gebeuren waardoor zich opeenvolgende

veranderingen in het psychisch functioneren voordoen. Ontwikkelings-trappen kunnen niet overgeslagen worden. Jung duidt dit o.a. aan door zijn uitspraak dat men zijn tol aan het leven moet betaald hebben vooraleer met kans op succes het individuatieproces in de tweede levenshelft kan aangevat worden.

Jungs fasenindeling heeft betrekking op de psychische ontwikkeling, maar dan als opgang naar Zelf-realisatie, met als einddoel de Zelf-standige persoonlijkheid. In iedere fase die aan het in relatieve mate bereiken van dat einddoel voorafgaat vertoont de persoonlijkheid een *typische structuur*. Zo primeert in de jeugdperiode vóór de crisis van de levensmiddag het belang van de Persona en van het Ik dat in zijn dienst staat. Doorheen de crisis van de levensmiddag wordt het individuatieproces op gang gebracht dat langs verschillende stadia leidt tot de structuur van de Zelf-standige persoonlijkheid, die we elders omschreven als: de hercenterde persoonlijkheid, de mens die zich gedragen weet, de volledige mens, de mens in evenwicht tussen de tegenstellingen, de zedelijke autonome mens, de geïnspireerde mens, de gecultiveerde mens, de onvoorwaardelijk gegevene, de toekomstige persoonlijkheid voor een gemeenschap van de toekomst (31). Het is niet duidelijk hoe het bereiken van dit einddoel in verband kan gebracht worden met de fase van de ouderdom, tenzij men stelt dat de mens in de ouderdom, indien hij het eindpunt van de persoonlijkheidsontwikkeling heeft bereikt, in bestendig contact leeft met het onbewuste en immuun is geworden voor de kritiek van de buitenwereld.

De visie van Jung op de zelfwording als een in fasen verlopende progressie houdt duidelijk verband met de beklemtoning van de innerlijke dynamiek die op grond van de gegeven menselijke aanleg, naar een welbepaald doel van menselijke voltooiing stuwet. De kijk die men heeft op de factoren die de ontwikkeling op gang brengen en voortstuwet, bepaalt ook de plaats die het fase concept in de theoretische constructie m.b.t. de ontwikkeling zal bekleden. Bij Jung is het gebruik van het fasebegrip een noodzaak omdat hij de mens ziet als een gestructureerd geheel, als een georganiseerd systeem.

RITMISCH MODEL

Een fasisch model van de ontwikkeling impliceert niet noodzakelijkerwijze een ritmisch model, waarbij de opeenvolging van veranderingen gezien wordt als gekenmerkt door periodiciteit, d.i. terugkeer van hetzelfde of het gelijkaardige binnen bepaalde tijdsintervallen. Met H. Thomae (38) en Ursula Lehr (27) kan men een onderscheid maken tussen micro- en macroritmiek al naar gelang de duur van het gedragsgeheel dat als periodisch geleerd wordt beschouwd. Van een macroritmiek kan men b.v. spreken als het gaat over de hele levensloop of een vrij groot deel ervan. In een overzicht van het wetenschappelijk onderzoek m.b.t. de periodiciteit in het ontwikkelingsverloop, stelt Lehr vast dat dit in vergelijking met wat op biologisch en fysiologisch gebied werd

gepresteerd, vrij weinig is. Dit wil niet zeggen dat de idee van een geritmeerd zijn van de ontwikkeling niet veelvuldig wordt aangetroffen, vaak echter als een te snelle veralgemening uitgaande van periodiciteitsfenomenen met beperkte draagwijdte. De periodisch georiënteerde ontwikkelingstheorieën van de kinder- en jeugdjaren, geformuleerd door A. Busemann en A. Gesell hebben veel weerklank gevonden. Ze zijn ook precies uitgewerkt en goed gestoffeerd. We wezen er reeds op hoe Jungs visie op de ritmische afwisseling van fasen van extravertie en introvertie in principe aansluit bij Busemanns onderscheid tussen fasen van opwinding en van rust, alhoewel het niet mogelijk is ze aan elkaar te assimileren. Rempelin (34) heeft verschillende opeenvolgende ontwikkelingsfasen mede aan de hand van Jungs typologie gekarakteriseerd. Het 'Kleinkind' noemt hij geïntroverteerd, het 'Grosskind' extravert. De puber keert zich weer naar binnen en de adolescent richt zich weer op de buitenwereld.

Inspirerend is Jungs impliciete stelling wel dat in het begin en op het einde van de levensloop de instellingsritmiek duidelijker aan het daglicht zou treden; in de kinderjaren omdat de mogelijkheid tot bewuste besturing nog niet ten volle aanwezig is, en op het einde omdat het Ik weer gehoor verleent aan de innerlijke aanspraken, en minder gericht is op het beheersen van het leven. Of ook voor de laatste levensperiode een ontwikkelingsperiodiciteit geldt die aan de hand van de begrippen extravert en introvert kan verduidelijkt worden, valt nog te bezien. De hypothese die aan Jungs werk kan ontleend worden kan zowel op micro- als op macrovlak getoetst worden. Een onderzoek naar de ritmiciteit in het dag-, week-, jaarverloop van oudere mensen lijkt ons niet minder interessant dan de studie van de grotere tijdseenheden omvattende periodiciteit. In verband met de psychologie van het oud worden en oud zijn zou er veel uit te leren vallen dat ook praktisch relevant is. Ook zou dit vruchtbaarder zijn dan de al te gemakkelijk in bonte speculatie vervallende pogingen om een rigoureuze ritmiek voor de hele levensloop te onthullen, zoals Hellpach, Fliess en Kretschmer dat ooit hebben gedaan. Het probleem van de periodiciteit van het psychisch functioneren van de mens verdient meer aandacht dan het tot nu toe in de psychologie kreeg. Ook vanuit psychohygiënisch oogpunt is dit een belangrijke kwestie. Misschien is psychologisch welzijn voor een deel ook functie van de 'gehoorzaamheid' aan de 'innerlijke klok' die de aandrifts- en gedragsperiodiciteit regelt, 'gehoorzaamheid' waardoor de spontaneïteit wordt gewaarborgd. Iets van deze gedachte klinkt door in Jungs aanduidingen van een mogelijke ritmiciteit met betrekking tot de totale persoonlijkheidsinstelling in de ouderdom, nadat door de Zelf-realisatie juist de permanente openheid voor de binnenwereld is tot stand gekomen. Jungs inzichten openen perspectieven voor interessant empirisch onderzoek van de psychologische periodiciteit niet het minst in het gebied van de psychogerontologie.

Het derde model dat door Jung wordt aangewend om de psychologie van de levensloop te vatten, nl. het zonnebaanmodel of 'opbouw-afbraak'-model, werd door Vetter rechtstreeks en onrechtstreeks meermaals bekritiseerd vanuit een antropologisch standpunt (39, 40). Tenzler steunde op deze kritiek om te stellen dat Jung er niet in slaagde een te eng naturalistische opvatting van de levensloop te overstijgen. Het zonnebaanmodel kan alleen de somatische bestaanscurve verduidelijken, nl. het stijgen en het dalen, de opbouw en de aftakeling. Dat van oudsher in de ervaring van de volkeren van overal ter wereld ook de voorstelling van een *pneumatische levenscurve* aanwezig is geweest, ontging Jung. Volgens deze bestaanscurve hoort de ziel thuis "im jenseitigen Bereich, zu dem sie, vorerst in die Zeitlichkeit der hiesigen Welt entlassen, zurückkehrend wieder aufsteigt" (37, p. 324). De ziel verlaat haar buitenwereldlijke 'Heimat'. Ze wordt neergelaten in de tijd om tenslotte weer op te stijgen naar het oord van haar oorsprong. Geboorte en dood worden door deze curve niet geduid als begin en einde, maar als komst en terugkeer, als gave en teruggave.

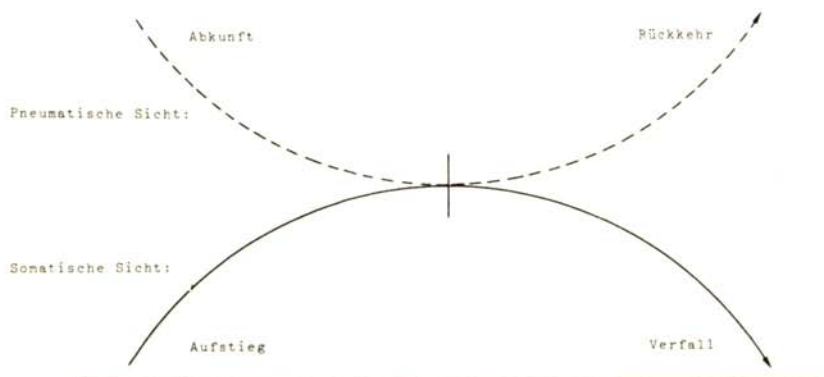

FIG. 2. DE SOMATISCHE EN PNEUMATISCHE LEVENSBEOOG VOLGENS A. VETTER — THE PHYSICAL AND THE PNEUMATIC ARC OF LIFE, ACCORDING TO A. VETTER (BRON — SOURCE: 'WIRKLICHKEIT DES MENSCHLICHEN', FREIBURG, 1960, 82)

Geïnspireerd door het beeld van de groei in de plantenwereld waar 'in bloei staan' en 'vruchten dragen' elkaar opvolgen, ziet Vetter de mens in het midden van het leven voor de keuze gesteld: 'verwelken' of 'rijper worden' (39, p. 48 s.). Dit laatste betekent het opstijgen en terugkeren naar zijn oorsprong door gelovige overgave aan het transcendente, aan God. Hierdoor wordt het naar de dood toelevens zinvol mogelijk.

De pneumatische levensboog is in Jungs visie als het ware gezakt en vormt met de somatische curve een gesloten ovaal, zoals in Figuur 1

merkbaar is. De onbewuste levensgrond is de heimat van de geest geworden; het symbolisch karakter van zijn ingevingen opent "einen unvermuteten Zugang zum sinnhaften Sein" (39, p. 45).

Diese Zuordnung der Daseinsbogen spiegelt die Struktur des säkularisierten Menschen unserer Zeit, dem sich das Glaubensreich des frühen Geistes verschlossen hat, der sich aber eben deshalb zunehmend von der seelischen Tiefenschicht angezogen fühlt, weil ihm daraus das verloren gewähnte Heilsgut wieder aufzudämmern vermag. Nur aus solcher Absicht und Aussicht lässt sich überhaupt das heutige Bedürfnis nach Erschliessung des unbewussten Seelengrundes rechtfertigen (39, p. 46).

De steeds toenemende behoefte aan exploratie van het onbewuste vandaag die zich nu uit in de interesse voor het magische, het occulte, het exotische, in de openheid voor het Oosten, het Boedhisme, de yoga en in het experimenteren met bewustzijnsverruimende middelen heeft Jung reeds decennia terug voorzien op grond van zijn psychotherapeutisch werk. Hij heeft pionierswerk verricht in dit opzicht, maar heeft de fundamentele dimensie van de uit de crisis van de levensmiddag voortvloeiende tweede levenshelft niet gevat. Hij trok uit het feit dat hij ook t.o.v. de archetypische levensgrond in zekere zin een houding van *gelovige* overgave aanneemt, niet de passende conclusie. Hij blijft steken in de betovering door de oerbeelden; de archetypische beelden verwijzen hem niet naar het transcendente. Meer dan een min of meer gelaten berusting kan dat met het oog op de nakende dood niet opleveren (37, p. 326 s.). Jung doet de grote stap naar het erkennen van een werkelijkheid die de psyche overstijgt niet. Hij kent de werkelijke religiositeit en het echte geloofsbeleven niet. Tenzler schrijft :

Es ist unbezweifelbar so, dass der Weise vom Züricher See an dem letzten, empirisch noch feststellbaren Punkt der Bildforschung, nämlich an der überwältigenden Numinosität der Bilder seine Befriedigung und damit auch sein Genügen findet, und zwar nicht nur erfahrungswissenschaftlich, was ohne Einwand zu vertreten wäre, sondern auch gerade in Bezug auf den personalen Anruf zu einem das Psychische transzendierenden Lebensvollzug. Ja, die unleugbar faszinierende Psychoimmanenz der Bildsymbole lässt noch einen Anruf erst gar nicht zu seinem inneren Ohr gelangen und überspült erlebnismässig den die Psyche transzendierenden Aufforderungscharakter eben dieser Symbole, der im übrigen, als allerdings bilderloser sittlicher Drang zur Selbstübersteigung, sogar, um *Jungs* eigene Formulierung zu gebrauchen, 'psychologisch wahr' ist. Die in der *eigenen* Psyche wahrgenommene *Eigenmacht* der überwältigenden Bilder verdeckt dem Züricher Meister deren transzendierenden Wesenzug, d.h. *Jung* fasst das *eigene Erlebnis* dieser seelischen Wirklichkeit lediglich als *Eigenerlebnis* und *Eigendarstellung* auf, was es in nicht geringe Masse natürlich auch ist, jedoch nimmt er den dem Personskern des Menschen überhaupt erst gültigen Sinn verleihenden Wesenshinweis auf Psychotranszendenz und den damit verbundenen Verpflichtungscharakter zu Selbstüberschreitung des von ihm energetisch bestimmten psychischen Innenraums personal nicht ernst. Dem tieferen Blick in seine Aussagen und Schilderungen wird je länger desto deutlicher klar, dass es sich bei ihm hinsichtlich der individuativen Uebergabe auch in die auf den Tod bezüglichen Bilder viel mehr um Selbst-

behauptung durch Selbstfindung denn um Selbstgewinnung durch todesmutige und todesbereite Selbstüberwindung handelt. D.h.: dass es gerade vor der Realität des Todes um einen zutiefst personalen Akt geht, diese Wahrheit ist bei *Jung* durchaus verdunkelt (37, p. 333).

Jung heeft niet gewaagd. Hij is blijven staan bij de tekens, bij de wegwijzers naar het transcendente. Voor de natuurlijke symbolen die hij – zoals een botanicus plantjes en bloemen ontdekt – heeft gezocht en gevonden in zijn eigen innerlijkheid, is hij tot stilstand gekomen. Hij heeft het in de tekens aanwezig zijnde niet gezien, laat staan er zich aan overgegeven. Hij heeft niet durven duiden omdat hij natuurvorser en empiricus wou blijven. Daardoor heeft hij zich echter afgesloten van een ervaringsgebied dat b.v. Maeder en Rümke wel hebben betreden. Deze hebben gezien hoe de religieuze mens zich richt op het transcendente, vooral in de tweede levenshelft. De overgave aan God tilt het leven van de ouder wordende mens, niettegenstaande de fysische aftakeling, op een hoger niveau. Wat wij als kenmerken van de geïndividueerde persoonlijkheid trachtten te omschrijven, moet ook voor de voluit ontwikkelde gelovige gelden. Alleen ligt het zwaartepunt van deze persoonlijkheid dan niet in het Zelf, maar in God. Dat is ook het verschil tussen de gesecculariseerde beeldenschouwer die Jung is en de gelovige mystiekers die er doorheen schouwen en het wagen te zeggen dat in het grote licht God is. Dat mensen dit wagen, zich over te geven aan de hen overstijgende absoluteitheid, nl. aan God, is een feit, waar men rekening moet mee houden. Dit kunnen niet alleen geïndividueerde mensen zijn, maar ook 'goddelijke' mensen.

Ook vanuit een andere dan structuurpsychologische hoek is op de 'opbouw-afbraak' curve in het algemeen kritiek uit te brengen. Recente publikaties van o.a. Ursula Lehr (28, 29) beogen niets anders dan het 'deficit-model' van de ouderdom met wetenschappelijk gefundeerde argumenten te weerleggen. Volgens dit model wordt oud worden gezien als: afbraakproces, verlies van vaardigheden en prestatiemogelijkheden, verandering van de persoonlijkheid in de zin van een toenemende afstomping of emotionele verarming, toenemende interessevermindering en starheid evenals toenemende moeilijkheden op sociaal gebied. Dit zijn voor een groot deel onhoudbare veralgemeningen op grond van bestaande, maar slechts voor bepaalde individuen of beperkte groepen geldende toestanden. Deze vooroordelen die vooral ook in de psychiatrische literatuur hun oorsprong vinden klinken ook door in Jungs visie op de ontogenese volgens het model van de zonnebaan. Daarom is aan dit model niet alle waarde ontnomen.

Er zijn ontwikkelingsgebieden waarvoor dit een vruchtbaar model blijft, de ontwikkeling van de totale persoonlijkheid wordt er echter niet adequaat mee gevat.

REFERENTIES

- 1-17 JUNG C.G., *Gesammelte Werke*. Vol. 1 – Vol. 17, (Zürich, Rascher) Olten, Walter. – *Collected Works*. Vol. 1 – Vol. 17, London, Routledge & Kegan Paul.
- 18 JUNG C.G., *Seelenprobleme der Gegenwart*. Zürich, Rascher, 1931.
- 19 JUNG C.G., Wandlungen und Symbole der Libido. II, *Jb. psychoanal. psychopathol. Forsch.*, 1912(4), 162-464.
- 20 JUNG C.G., *Wirklichkeit der Seele*. Zürich, Rascher, 1934.
- 21 JUNG C.G., *Symbole der Wandlung*. Zürich, Rascher, 1952.
- 22 BERGIUS R., Entwicklung als Stufenfolge. In: THOMAE H. (Ed.), *Entwicklungspsychologie* (Handbuch der Psychologie, Bd 3). Göttingen, Hogrefe, 1959, 104-195.
- 23 BÜHLER Charlotte, *Der menschliche Lebenslauf des psychologischen Problem*. Göttingen, Hogrefe, (1933) 1959².
- 24 JAFFE Aniela (Ed.), *Erinnerungen, Träume, Gedanken von C.G. Jung*, Zürich, Rascher, 1961.
- 25 KRIEKEMANS A., *Grondproblemen van de genetische psychologie en begin van de levensloop: van de bevruchting tot en met de geboorte*. (Genetische Psychologie, Deel 1), Tielt, Lannoo, 1968.
- 26 LANGER J., *Theories of development*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1969.
- 27 LEHR Ursula, Entwicklung und Periodizität. In: Thomae, H. (Ed.), *Entwicklungspsychologie* (Handbuch der Psychologie, Bd 3). Göttingen, Hogrefe, 1959, 196-219.
- 28 LEHR Ursula, *Psychologie des Alterns* (Uni-Taschenbücher 55). Heidelberg, Quelle & Meyer, 1972.
- 29 LEHR Ursula, Zur Frage der Leistungs- und Persönlichkeitsveränderungen im höheren Lebensalter – Vorurteile und Tatsachen. *Actuelle Gerontologie*, 1973(3), 459-467.
- 30 MAEDER A., *Krisenjahre bei Mann und Frau: zwischen 40 und 55*. Zürich, Rascher, 1933.
- 31 MARCOEN A., Het einddoel van het individuatieproces volgens C.G. Jung: de Zelf-standige persoonlijkheid. *Tijdschr. Opvoedk.*, 1973-1974(19), 348-361, 445-465, en 1974-1975(20), 1-18.
- 32 MARCOEN A., *Het Analytisch-Psychologisch model van de ontogenese: een kritisch onderzoek naar aspecten van de bijdrage van C.G. Jung tot de psychologie van de menselijke levensloop* (Onuitgegeven doctoraatsproefschrift voor psychologie). Faculteit der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen. Leuven, 1972, xii-714 & 235 pp.
- 33 REESE H.W. & OVERTON W.F., Models of development and theories of development. In: GOULET L.R. & BALTES P.B (Eds), *Life span developmental psychology*. New York, Academic Press, 1970, 115-145.
- 34 REMPLEIN H., *Die seelische Entwicklung des Menschen im Kindes- und Jugendalter* (Studienausgabe). München, Reinhardt, 1969.
- 35 RÜMKE H.C., *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof* (Carillon Reeks). Amsterdam, Ten Have, (1939) 1965⁷.
- 36 SCHOPENHAUER A., *Aphorismen* (Goldmanns Gelbe Taschenbücher, 688), München, Goldmann, 1966.
- 37 TENZLER J., Lebenswende und Individuationsprozess: das Problem der Lebensmitte nach C.G. Jung. *Jb. Psychother. med. Anthropol.*, 1967(15), 312-337.
- 38 THOMAE H., *Vita Humana*. Frankfurt a.m., Athenäum, 1969.
- 39 VETTER A., *Lebenswende als Reifungskrisis*. Osnabrück, A. Fromm, 1961.
- 40 VETTER A., *Wirklichkeit des Menschlichen: Lebensfragen unserer Zeit*. München, Karl Alber, 1960.

Psychologisch Instituut
Tiensestraat 102
3000 Leuven

Received September 1974